

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ն Ե Ր Ե Թ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

1. Հայ բարբառագիտութեան պատմութիւնը. 2. Բարբառագիտական ուսումնասիրութեանց թերութիւնները. 3. Մրադիր բարբառագիտական ուսումնասիրութեանց. 4. Գիտական այբուբեն. 5. Բարբառներն ուսումնասիրելու եղանակները. 6. Ներկայ աշխատութեան կազմութիւնը. 7. Նոր հայերէնի տարբերութիւնները հին հայերէնէն. Ա. Ձայնական տարբերութիւններ. Բ. Բառական տարբերութիւններ. Գ. Ձեռնասական տարբերութիւններ. Դ. Համաձայնական տարբերութիւններ:

1. Առաջին անձը որ հայ բարբառագիտութեամբ զբաղիր է, հոլանտացի հայագէտ Շրէօտէրն է, որ իր Thesaurus Linguae Armeniacae (տպ. Ամսդէրտամ 1711) աշխատասիրութեան մէջ առանձին հատուածով մը կը խօսի Կովկասի քանի մը հայ բարբառներու վրայ և կուտայ համառօտ նմոյշ մը Ագուլիսի և Ջուղայի բարբառներով: Իրմէ ետք կուգայ Շահան Ջրպետ Եւդոկիացի հայագէտը. ասիկա իր ընդարձակ Բերականութեան մէջ (Grammaire de la langue arménienne, Paris 1823) կը յատկացնէ առանձին մաս մը հայ բարբառներուն, որոնց վրայ իր նախորդէն աւելի ընդարձակ ծանօթութիւններ կուտայ և մէկ քանիին ալ ընդհանուր ծրագիրը կ'ուրուագծէ: Երրորդ տեղը կը բռնէ բժիշկ Գէորգ Ախվէրդեան, որ մասնաւոր սէր տածելով դէպի հայ բարբառագիտութիւնը, հրատարակեց նախ Սայեաթ-Նովայի ժողովրդական երգերը՝ Թիֆլիսի բարբառով (Մոսկուա 1852), կցելով անոր ընդարձակ ներածութիւն մը, ուր կը քննէ Թիֆլիսի բարբառը բաւական հմուտ ու մասնագէտ գրչով: Ախվէրդեան մտադիր էր նաև ուրիշ բարբառագիտական ուսումնասիրութիւններու ձեռնարկել, բայց մահը վրայ հասնելով՝ խափոնեց իր գեղեցիկ խաբէութիւնները:

1866-ին հրատարակուեցաւ Վիեննայի միաբան Հ. Ա. Այտընեանի Բենական Բերականութիւնը, ուր առաջին անգամ հեղինակը կուտայ հայ բարբառներու ընդհանուր յորինութեան դասաւորութիւնը, թէև շատ անորոշ գծերով: Այտնեան չորս բարբառական ճիւղ կը ճանչնայ.

1. Ռուսաստան, Պարսկաստան և Հնդկաստան:
2. Տաճկահայաստան և Միջագետք:
3. Փոքր-Ասիա:
4. Աւստրո-Հունգարիա (Թրանսիլվանիա, Առտիա):

Հեղինակը կը խօսի այս չորս ճիւղերուն վրայ առանձին առանձին, կուտայ անոնց ընդհանուր նկարագիրը, ծանրանալով յատկապէս ձաքանութեան վրայ: Ձայնարանական մասը նկատի առնուած չէ:

Միեւնոյն տարին հրատարակուեցաւ Պատկանեանի գերմաներէն քննութիւնը Ագուլեցոյ բարբառին վրայ (Պերլին 1866), որուն յաջորդեց Petermann հայագէտին Թիֆլիսի բարբառին քննութիւնը (Պերլին 1867):

1869-ին Պատկանեան հրատարակեց իր ուսերէն աշխատութիւնը (Изслѣдование о діалектахъ армянскаго языка), ուր 8 հայ բարբառներու նկարագիրը կուտայ համառօտ կերպով, հիմնուելով ձեռք ձգած խումբ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայ: Ասոր յաջորդեցին 1875-ին նոյն հեղինակին Матеріалы для изученія армянскихъ нарѣчій աշխատութեան երկու հատորները, որոնց առաջինով Նոր-Նախիջևանի, իսկ երկրորդով Մուշի բարբառի ուսումնասիրութեան համար կուտայ ընդարձակ բնագրեր:

Պատկանեանի գործէն յետոյ բաւական ժամանակ հայ բարբառագիտութիւնը նոր ուսումնասիրութեամբ մը չհարստացաւ, մինչև որ 1883-ին Ագուլեցի լեզուաբան Ս. Սարգսեանց հրատարակեց Ագուլիսի բարբառին մանրամասն քննութիւնը, որ բոլոր նախորդ աշխատութիւնները կը գերազանցէ, թէ իր ընդարձակութեամբ և թէ գիտական ճշտութեամբ: 1886-ին Լեհացի հայագէտ Յովհ. Հանուշ սկսաւ Լիհահայ բարբառին քննութիւնը. հրատարակեց երկու հատոր, որոնց մէջ կը քննէ Լեհահայ բարբառին բառացանկը և ձայնաբանութիւնը: Հայագէտին մահով բարբառին մնացեալ մասերուն քննութիւնը կիսատ մնաց: Հանուշէն յետոյ ռուս հայագէտ Томсонъ հրատարակեց 1887-ին Ախալցխայի և 1890-ին Թիֆլիսի բարբառին քննութիւնը:

1896 թուէն սկսեալ հայ բարբառագիտութիւնը նոր թափ մը կ'առնէ և ուսումնասիրութիւններու թիւը օր ըստ օրէ կ'աւելնայ: Նոյն թուին կը հիմնուի Լալայեանի խմբագրութեամբ Ազգագրական Հանդէսը, որ մինչև հիմայ կը շարունակէ և տուած է

դաւառական լեզուի բազմաթիւ նմոշներ, Դարձեալ 1896-ին հայադէտ Մէլիք Ս. Դաւիթ-Բէգի գրչէն լոյս կը տեսնէ Մարաշի բարբառին շատ համառօտ քննութիւնը՝ նախ հայերէն (տես Ս. 1896) և յետոյ ֆրանսերէն: 1897-ին Լ. Մսերեան կը հրատարակէ Մշոյ բարբառին մանրամասն քննութիւնը: 1898, 1899 և 1901 թուերուն լոյս կը տեսնէ իմ բարբառագիտական ուսումնասիրութիւններու շարքը (Ասլանբէգի, Սուշավայի, Ղարաբաղի և Վանի բարբառներուն քննութիւնը, վերջինը գերմաներէն լեզուով): Դարձեալ 1898 թուին կը հիմնուի Պօլսոյ Բիւրակն ազգագրական թիւթը՝ որ երեք տարի շարունակելով իր գոյութիւնը (1898-1900) կուտայ խիստ բազմաթիւ նմոշների զանազան դասառնելու հայ բարբառով, որոնցմէ շատը մինչև այն ժամանակ լուած անգամ չէր: Եթէ Լալայեանի Ազգագրական Հանդէսն ալ բռնած ըլլար Բիւրակնի ուղղութիւնը՝ հայ բարբառագիտութիւնը հիմայ նախանձելի վիճակ մը ունեցած պիտի ըլլար: Բիւրակնի գոյութիւնը դժբախտաբար շատ երկար չտևեց՝ ապացուցանելու համար թէ Հայերս գիտական թերթեր ապրեցնելու կարողութիւն չունինք դեռ:

1899-ին հրատարակուեցաւ Յ. Գազանճեանի «Եւդոկիոյ Հայոց դաւառաբարբառը» արտատպուած Հանդէս Ամսօրեայէն: Նոյն թիւթին մէջ 1900 թուէն սկսեալ կը հրատարակուի Արաբկիրի բարբառին ընդարձակ քննութիւնը՝ Մէլիք Ս. Դաւիթ-Բէգի աշխատութեամբ, բայց քանի մը տարիէ ի վեր կիսատ կը մնայ դժբախտաբար:

Առանձին գլխով պէտք է յիշել հոս Էմինեան Ազգագրական ժողովածուի խմբագրութիւնը, որ հիմնուեցաւ Մոսկուայի Լատինական ձեմարանին մէջ, հանգուցեալ բազմադիւն հայադէտ Մ. Էմինի կտակով: Ժողովածուն սր մինչև այժմ հրատարակուած ըտլոր բարբառագիտական գործերուն մէջ ամէնէն պատկառելի հատորները ընծայած է, հրատարակած է մինչև այժմ 7 գիրք, որոնցմէ հինգը ամբողջապէս նուիրուած են հայ բարբառներուն:

Հայ բարբառագիտութեան անժանոթ աշխատաւորներուն մէջ կը յիշուի Յ. Նապարեանց անուն մէկը՝ քաղկա Փորձ հանդէսին մէջ (ե տարի, թիւ 2, էջ 150—164) «Հայոց բարբառների մասին» վերնագրով յօդուած մը հրատարակեց և առաջարկելով 5 հատուած, կոչ ըրաւ հայ բանահաւաքներուն, որպէս զի ամէն մէկ գիւղի բարբառով թարգմանեն զանոնք և իրեն ղրկեն:

Պարոնը անշուշտ երկար սպասած պիտի ըլլայ անյոյս ապարդիւն:

Յիշենք վերջապէս գերմանացի հայադէտ Karst, որ իր Կիլիկեան Քերականութեան մէջ (Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg 1901) կը խօսի Միջին դարու, յատկապէս եկեղեկոյ հայերէսին վրայ, բայց բառերու և ձևերու բացատրութեան ժամանակ ամէն անգամ ալ համիմատութեան կ'առնէ ներկայ հայ բարբառները:

2. Ինչպէս կը տեսնուի, հայ բարբառագիտութիւնը դեռ հարուստ չէ. հիմնական ու լիակատար ուսումնասիրութեանց թիւը չափազանց քիչ է. հրատարակուած աշխատութիւններէն ոմանք թերի են ձայնաբանութեան կողմէ, ոմանք ձևախօսական մասը յապաւած են, և ընդհանրապէս բառերու տառադարձութեան մէջ պահանջուած գիտական ճշտութիւնը չունին: Օրինակի համար Արաբկիրի բարբառին քննութեան մէջ (ՀԱ. 1901, էջ 39) տեսէք թէ ինչ կ'ըսէ Մէլլիք Ս. Դուրթ-Քէզ. «Սովորական արտասանութիւն ըսելով մենք կը հասկնանք հայերէնի արտասանութիւնը, լինի նա Երևանի, Թիֆլիզի, Ղարաբաղի թէ վանի, Մուշի, Կարնոյ, Տիարպէքիւրի կամ Արաբկիրի արտասանութիւնը: Այսինքն՝ մենք Արեւմտեան և Արևելեան կոչուած արտասանութիւնը չենք ընդունած և չենք ալ ընդունիր երբեք: Որովհետև մենք մինչև օրս, քննած լինելով վանի, Մուշի, Կարնոյ, Գարբերդի, Սեբաստիոյ, Տիարպէքիւրի նահանգներուն բարբառներուն մեծ մասը, փորձով տեսած ենք որ այսպիսի որոշողական անջրպնտ մ'ընդունելու բնաւ տեղի չկայ, այն լաւագոյն պատճառին համար որ բուն ժողովրդեան մէջ—որ միայն դաւառաբարձաւոր և արտասանութեան միակ աւանդապահն է՝ նոյնչափ Արարատեան նահանգներու որչափ և փոքր Հայաստանի մէջ—մի և միայն մէկ արտասանութիւն գոյութիւն ունի և այլն»:

Եւ այս ըսողը չեղուաբան մ'է:

Լեզուաբան մ'էր նաև Ս. Սարգսեան, որուն Ազուլիցոյ բարբառին քննութիւնը ընտիր երկ մ'է. բայց տեսէք թէ ինչ կ'ըսուի հոս ալ (Մասն Բ, էջ III). «Կ Ազուլիցոյ բարբառում համարեալ բոլոր դէպքերում ինչ ձայնաւորից առաջ կամ յետոյ որ դրված է լինի՝ արտասանվում է կոշտ միայն եթէ կից առաջ կայի կամ է կամ այնպիսի մի ա (Յգ. է), որին նոյն բառի գրականական ձևում համապատասխանում է ի, այն ժամանակ այդ կ'արտասանվում է կակուդ՝ կյ»:

Բայց երբեմն կը պատահի որ մարդ շուարած կը մնայ թէ

այս ինչ ձևը ինչպես կարդայ. օրինակ էջ 39, տող 6 գրուած է մանակ. հակառակի պէս այս բառին գրական ձևը երկու է (մի- նակ կամ մնակ). ուրեմն ինչպէս կարդանք մոնոկ թէ մո- նոկյ. Փառք տանք ուրեմն Ֆրանսերէնի և անգլիերէնի ուղղա- պրութեան:

Ըսածներէն կ'երևայ թէ հայ բարբառագիտական ուսումնա- սիրութեանց մէջ լաւագոյն համարուածներն անգամ թերի և պա- կասաւոր են:

3. Որպէսզի բարբառագիտական քննութիւն մը իր մէջ կա- տարեալ գործ մ'ըլլայ, հարկ է որ պարունակէ հետեւեալ մասե- րը, չնաշուելով քննուած բարբառին վրայ տրուելիք աշխար- հագրական ու վիճակագրական համառօտ անդեկութիւնները:

Մասն Ա.—Ձայնախօսութիւն (Phonetik). Այս մասին մէջ պիտի պարզուի քննուած բարբառին ձայնական դրութիւնը, այսինքն թէ ինչ ձայնի կամ հնչիւննի կը պարունակէ նոյն բարբառը, այս հնչիւններուն արտասանութեան եղանակը, անոնց գործածութեան տեղն ու քանակութիւնը, անոնց ծագումը, այ- սինքն թէ հայերէնի որ և որ ձայներէն կ'ածանցին անոնք:

Մասն Բ.—Ձայնաբանութիւն (Lautlehre). Հոս պիտի պար- ղուին բարբառին բոլոր ձայնական օրէնքները. մի առ մի մէջ պիտի բերուին հայերէնի ձայնաւորները, երկբարբառները և բա- դաձայնները, և համեմատելով բարբառին ձևերուն հետ՝ պիտի քննուի թէ հայերէն տառերը կամ ձայններ ինչ ու ինչ ձայնա- փոխութիւններ կրած են նոյն բարբառին մէջ. Որովհետեւ ձայ- նաբանութիւնը լեզուաբանութեան ամէնէն կարեւոր ճիւղն է, ուս- տի հարկ է որ այս գլուխը մանրամասն, ճիշտ ու ընդարձակ ըլլայ. հայերէնի ձայնները պէտք է որ քննուին իրենց ամէն մէկ գիրքով տառնձին, այն է բառին սկիզբը, մէջը կամ վերջը, ձայ- նաւորի կամ բաղաձայնի քով և կամ անկախ. Պէտք է նոյն- պէս որ մէջ բերուած օրինակները լիակատար ըլլան, որպէս զի օրէնքներուն ուժը և բացառութիւններու թիւը լաւ որոշուի:

Մասն Գ.—Ձեւախօսութիւն (Morphologie). Ասիկա սովորա- կան բառով քերականութիւնն է, կամ աւելի ճիշտ՝ քերականու- թեան Ստուգաբանութիւն կոչուած մասը. Այս մասին մէջ ալ հարկ է որ բարբառին հորովումը, խոնարհումը, գերանունները, ասոնց կրած ձեւփոխութիւնները և այլն հարկաւոր և կարելի մանրամասնութեամբ քննուին:

Մասն Դ.—Համածայնութիւն. Ասիկա քերականութեան ան-

բաժան մասն է, որ ամէն լեզուի համար ալ անհրաժեշտ է. բայց մեր բարբառները գրական լեզուի սովորական համաձայնութեանէն շեղած չլլալով, այս մասին վրայ ծանրանալ կարեւոր չէ:

Յակայն ամէն մէկ բարբառի ուսումնասիրութեան վերջը պէտք է դնել քննուած բարբառով բաւական ընդարձակ նմոյշ մը՝ շարադասութեան և համաձայնութեան օրէնքները, ինչպէս և նախորդ մասերով պարզուած կանոններուն գործադրութիւնը դրականապէս ցուցնելու համար: Լաւ կ'ըլլայ որ յիշեալ բնագիրը խօսակցական ըլլայ. ասով առիթ պիտի ըլլայ բայերուն զանազան ժամանակները, թիւերն ու զէմքերը երևան հանելու:

Ասոնք են ահա բարբառագիտական ուսումնասիրութենէ մը պահանջուած այն մասերը, որ գործը կատարեալ պիտի ընծայեն գիտութեան առջև: Հիմայ հարկ է քննել նաև այն հանգամանքները՝ որով աշխատութիւնը գիտականօրէն ճիշտ ու ամբողջական պիտի ըլլայ:

4. Գիտական ճշտութեան համար ամէն բանէ առաջ պէտք է գիտական ուղղադրութիւն. այսինքն գործածել այնպիսի այբուբեն մը՝ որ ներկայացնէր քննելի բարբառին բոլոր ձայնական նրբութիւնները: Այս բանին համար եւրոպացի լեզուաբանները հնարած են բազմաթիւ ու բազմազան տառեր՝ երկարութեան կամ սղութեան, բաց կամ գոց հնչուելու, միաձայնաւոր կամ երկբարբառային, շիշտեալ կամ անշիշտ, պարզ կամ ռնգային, թրթռուն կամ խուլ, շնչաւոր կամ անշունչ և այլն արտասանութեան համար: Լաւ կ'ըլլար անշունչ բարբառաքննութեանց մէջ փոխ առնել յիշեալ եւրոպական այբուբենը, բայց մեր ազգային նախանձախնդրութիւնը, մեր տպարաններուն աղքատութիւնը, գլխաւորապէս աչքի անվարժութիւնը այս ցանկալի կէտին գործադրութիւնը թոյլ չեն տար: Ուստի պէտք է որ ունենանք հայերէն տառերով գիտական այբուբեն մը:

Մեր խօսքը, հարկէ, գիտական ուղղադրութեան համար է և բնաւ կապ չունի գրական և ընթացիկ լեզուի ուղղադրութեան հետ:

Գիտական ուղղադրութեան համար պահանջուած պայմաններն են.

1. Ամէն ձայն պէտք է նշանակուի միայն մէկ գրով:

2. Ամէն գիր պէտք է ունենայ միայն մէկ հնչիւն:

Օրինակի համար, չ ձայնը՝ միակ և առանձին ձայն մըն է. ուստի զայն երկու կամ աւելի գրերով (անգլ. ch, ֆրանս. tch,

գերմ. tsch) նշանակելը առաջին պայմանին հակառակ է: Օ միակ է առանձին ձայն մըն է. ասիկա մէյ մը օ, մէյ մը օս, մէյ մը eau նշանակելը դարձեալ առաջին պայմանին հակառակ է: Նոյնպէս՝ օրինակի համար հայ. յ տառը՝ բառին սկիզբը հ, մէջը ւ, իսկ վերջը անձայն համարելը հրկրորդ պայմանին հակառակ է: Գիտական ուղղագրութիւնը կը պահանջէ որ չ միայն մէկ գրով նշանակուի (ինչպէս է հայերէնը կամ եւրոպական գիտական այբուբենի Շ ձևը), օ ձայնը գրուի միայն պարզագոյն օ նշանով, յ տառը ունենայ միայն մէկ հնչում (ըստ մեզ՝ ւ) և այլն:

Աւելորդ է ըսել թէ չկարգացուող տառեր երբեք գոյութիւն ունենալու չեն:

Արդ՝ որովհետեւ հայերէնի 38 տառերը չեն կրնար նշանակել բոլոր բարբառային ձայները, մանաւանդ որ ասոնք ըստ արեւելեան և արեմտեան արտասանութեան, նաև բառերուն մէջ իրենց առած դիրքին համեմատ տարբեր հնչիւններ կ'առնեն, ուստի պէտք է որ անոնց նշանակութիւնը միանգամ ընդ միշտ որոշուի և ասիկա մնայ որոշ ու հաստատուն՝ ամէն տեղ ու ամէն դիրքի մէջ:

Գիտականօրէն հաստատուած է թէ մեր երկու զրական լեզուներուն մէջ արեւելեանն է՝ որ հայ տառերուն հնչումը Ե դարու արտասանութեամբ կը պահէ և օտար բառերու հին հայ տառադարձութեան ալ համաձայն կուգայ: Այս պատճառով մեր բոլոր պայթուցիկ տառերուն հնչումը պէտք է ընդունիլ ըստ արեւելեանին՝ այսպէս.

բ = b	պ = p	փ = p'
գ = g	կ = k	ք = k'
դ = d	տ = t	թ = t'
ժ = j	ժ = c	ց = c
շ = j	ճ = c	չ = c

Ասոնց մէջ առաջին սիւնակը արեւմտեանին մէջ երկրորդին տեղն է: Երկրորդ սիւնակին ձայները արեւմտեանին մէջ գոյութիւն չունենալով՝ բացատրելը դժուար է. միայն պէտք է շեշտել որ արեւմտեան ընթերցողը համազօր դրուած p, k, t և այլն ձևերէն չխաբուի: Այս եւրոպական ձայները կ'արտասանուին հայերէնէն աւելի ուժով, այնպէս որ արեւմտեան հայը զանոնք փ, ք, թ, ց, չ կ'ընդունի: Սակայն հոս ուժը չէ միայն որ նկատի

կ'արնուի, այլ և թրթռումներու բացակայութիւնը կամ ձայնին խլութիւնը, որ թէ հայուն և թէ եւրոպական համագործնական մէջ նոյն է:

Թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան արտասանութեան մէջ նոյն տրոժէքն ունենալով՝ առանձին նկատողութեան առիթ չեն տար հետեւեալ տառերը.

ա է ը ի օ

a e ə i o

զ ժ շ ս

z ž s s

լ մ ն ռ ը վ ֆ

l m n r r v f

խ զ հ

x g h

Սակայն ե, յ, ո, ւ տառերը շատ խառնակ վիճակ մ'ունին, և տառը բառին սկիզբը կ'արժէ ye, բառին մէջ e, բառավերջը չի գտնուիր. սակայն ye կրկին ձայներու խառնուրդ մը ըլլալով՝ պէտք չէ որ մէկ տառով նշանակուի. նոյնպէս e ձայնը արդէն է տառով նշանակուած ըլլալով՝ պէտք չէ որ երկրորդ անգամ և տառով նշանակուի. ըսել է թէ և տառին գոյութիւնը աւելորդ է, Ուրեմն պէտք է գրել էրէկ = erek, յէրէկ = yerek և այլն:

Յ տառը՝ ինչպէս վերը ըսինք, բառին սկիզբը կը կարգացուի հ, մէջը y, ծայրը անձայն է. այսպիսի դանազանութիւն գիտական ուղղագրութեան հակառակ է. հ ձայնին համար արդէն չտառն ունենալով՝ պէտք չէ որ յ տառին ալ նոյն հնչումը տանք. երկրորդ՝ տառ մը անձայն թողուլ, հետեւաբար աւելորդ տեղը գրել՝ բնաւ տեղի չկայ: Քանի որ այս երկու պարագաները կը ջնջուին, յ տառին համար կը մնայ մէկ իրական արժէք, այն է y ձայնը. և այսպէս ալ կարդալու է թէ սկիզբը, թէ մէջը և թէ վերջը. օր. յիս = yis, յէս = yes, հայ = hay, ալայ = alay. և այլն: Ե տառին գործածութիւնը և դարուն այսպէս և այս ձայնով միայն էր:

Ո տառը կը կարգացուի բառին սկիզբը vo, մէջը o, ծայրը չի գտնուիր. vo ըլլալով կրկին ձայն՝ իրաւունք չունինք մէկ տառով գրելու. օ ձայնին համար արդէն o տառը կայ. ասկէ կը

հետեի թէ ուտան ալ աւելորդ է: Պէտք է գրել *օսկի* = *oski*,
վօսկի = *voski*.

Ի տասնը կը կարգացուի ճշտիւ վ, այն տարբերութեամբ
 միայն որ բառին սկիզբը չկրնար գրուիլ. չենք կրնար գրել օրի-
 նակի համար լրա = վրայ, Որովհետեւ մէկ ձայնի համար երկու
 նշան ունենալ չենք կրնար, երկրորդ՝ որովհետեւ և տառը բառին
 սկիզբը գրելու իրաւունք չունինք, և երրորդ՝ որովհետեւ և տառը
 ու, իւ երկրարբաններուն մէջ ալ մուտք ունի, ուստի և տառին
 ալ գոյութիւնը աւելորդ է: Պէտք է գրել *հալ*, *ծաքսվօր*, *ցա-
 վաքար* փիւ. *գրելու հաւ*, *ծագաւոր*, *ցաւազար*:

Այսպէս կը ճշտուի ու կը հաստատուի հայերէն այբուբե-
 նին գիտական արմէքը:

Բայց մեր բարբառները ունին նաև այնպիսի նոր ձայնիւ՝
 որ հայ այբուբենով կարելի չէ բացատրել և ստոնց համար հարկ
 է հնարել նոր ձևեր:

Նոր ձևեր հնարելու ժամանակ ի նկատի պիտի ունենանք
 երկու հանգամանք. 1. Տպարանական յարմարութիւններ, այ-
 սինքն հնարել ըստ կարելւոյն պարզ ձևեր, որոնք զեղարուես-
 տականութենէ հեռու չըլլան և հայ այբուբենին գծադրութեան
 ոճին յարմար գան: 2. Հնարուած տառերը արդէն ինքնին կարե-
 նան յիշեցնել ձայնը, ուրիշ խօսքով բոլորովին նոր ձևեր չստեղ-
 ծել, այլ հղածը նշանով մը կամ ուրիշ ձևափոխութեամբ մը զա-
 նազանել:

Հայ բարբառներու մէջ ամէնէն շատ պատահող նոր ձայնե-
 րը հետեւեալներն են.

Ա (ա և է ձայներուն միջին ձայնը, օրինակ *Ղրբ*. «բան»
 բառին մէջ): Այս ձայնը Սարգսեան նշանակած է ա (վրան եր-
 կու կէտով), Ս. Մէլիք-Դաւիթ բէդ ա (վրան կլոր նշանով). այս
 երկուքն ալ անյարմար են. նախ՝ որովհետեւ նշաններ ինչքան
 քիչ գործածուին՝ այնքան լաւ կըլլայ, երկրորդ՝ որովհետեւ այս
 ձևով նոր տառ մը ձուլել հարկ կըլլայ, երրորդ՝ փորձը ցոյց կու-
 տայ որ նշանները գծուար կը մնան մեր տառերուն վրայ և ի-
 րենց բարակութեան պատճառաւ շուտ կը կոտրին. չորրորդ՝ ո-
 ղովհետեւ եթէ հարկ ըլլայ շեշտ դնել նոյն ձայնին վրայ՝ երկու
 երեք նշան իրարու քով դիզուած պիտի ըլլան: Ասոր համար
 ամէնէն յարմար կը համարեմ շրջուած աւ-ը, զոր առաջին ան-

գամ մտածելու և գործադրելու են բողոքական միախոնարները: Այս ձևին յարմարութիւնը այն է որ նշան չունի, նոր տառ ձուլելու պէտք չըլլար, կրնայ վրան կամ քովը շեշտ ընդունիլ:

ie (Մշեցոց, Վանեցոց, Կարնոյ գիւղացոց մէջ գործածուած ձայն մը, որ կրնանք արտայայտել ի՛նչ խումբին արագ հնչմամբ. կը գտնուի օր. մեր, ծեր բառերուն մէջ). ըստ այսմ կը կարծենք թէ յարմար է նշանակել մեր ն տառով, որով թէ նոյն ձայնին իսկական աղբիւրը նշանակած և թէ նոր ձայն մը հնարելէ ազատած կըլլանք:

uo (նոյն գաւառականներուն մէջ գործածուած ձայն մը, ուս խումբին արագ արտասանութիւնն է և կը գտնուի օրինակ՝ սող, զող և այլն բառերուն մէջ): Ասիկա ըստ նախորդին և միեւնոյն պատճառաբանութեամբ պէտք է նշանակել ու:

bh, gh, dh, jh, jh. այս ձայները կը գտնուին շատ հայ բարբառներու մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ աւելի ընդարձակ. բ, գ, դ, ծ, ջ ձայներուն շնչաւորներն են: Զանոնք նշանակելու համար յարմարագոյն ձևն է վերջիններուն վրայ աւելցնել փը-շիկ մը. այսպէս բ', գ', դ', ծ', ջ':

ասիկա երկար հագագ մ'է, որ Կարնոյ, Մշոյ, Ալաշկերտի և ուրիշ տեղերու հայերը կը գործածեն բառին սկիզբը յ տառին տեղ. օր. Յակոբ կամ Յարութիւն բառին արտասանութեան ժամանակ: Որովհետեւ ասիկա տեսակ մը յ է, յարմար կը համարեն նշանակել յ տառով (յ մէջէն գիծ մը անցած): Ասիկա թէև նոր նշան մ'է, բայց նոր ձուլելու պէտք չկայ, որովհետեւ կը ձևանայ ի տառը շրջելով:

Միակ նշանը որ անխուսափելի է ձուլիլ՝ փոքրիկ յ ձևն է. ասիկա խիստ մեծ գործածութիւն մը ունի, որովհետեւ պիտի ծառայէ ոչ միայն կազմելու համար այ, էյ, իյ, օյ, երկբարբառները, այլ և գյ, կյ, քյ, չյ, քմականները:

Քանի մը բարբառներու մէջ կը պատահի w կիսաձայնը. Աւստրիոյ հայերը ունին au, ou, eu, ieu երկբարբառները. բոլոր ասոնք նշանակելու համար պէտք է գործածել լ տառը. որով աւ = wa կամ ua, աւ = au, օւ = ou, էւ = eu, եւ = ieu և այլն:

Ամէնէն աւելի անյարմար ձևերն են էօ, իւ, ու (օ, ü, u). ասոնք համար կրնայինք առաջարկել միացեալ էօ, իւ, ու ձևերը,

բայց անպարծնական դտներով զանոնք՝ կստիպուինք հին ոճը շարունակել առ այժմ:

Այս բոլորէն դուրս քանի մը ուրիշ սակաւադէպ ձայներ ալ կան, զորոնք պիտի տեսնենք իրենց տեղը:

Ծ. Բարբառ մը ուսումնասիրելու համար չորս եղանակ կայ. ա. Ուսումնասիրողը տեղացի ըլլալով՝ իրրե մայրենի լեզու գիտէ և կ'ուսումնասիրէ բարբառը:

բ. Ուսումնասիրողը օտար մէջ և բարբառին քննութիւնը կը կատարէ տեղին վրայ:

գ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կընէ օտար դաւառի մը մէջ՝ միանալով այնպիսի անձի մը կամ անձիկու հետ, որոնք իբրե մայրենի լեզու գիտեն նոյն բարբառը:

դ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կը կատարէ զբաւոյր աղբիւրներու վրայէն:

Աստիցմէ առաջինը ամէնէն ցանկալի եղանակն է. երկրորդը դրսեւէ նոյնչափ լաւ, երրորդը նուազ լաւ, իսկ չորրորդը բանի մը պէտք չէ, եթէ մանաւանդ զրոյր գիտական ուղղագրութեան տեղեակ չէ:

Սակոյն ամէն պարագայի մէջ ալ պէտք է որ ուսումնասիրողը լեզուաբանական գիտութեան ծանօթ ու փորձուած մէկն ըլլայ:

Ինչպէս պէտք է կատարել բարբառի մը քննութիւնը:

Ամէնէն հիմնական բանը բառարանն է: Ամէն բարբառ հարե տարրերէ կը բաղկանայ.

ա. Բնիկ բառեր. այսինքն այն բառերը՝ որ հին հայերէնի ալ հասարակաց են. ինչ. ջուր, հաց, գինի:

բ. Գաղաղական բառեր. ասոնք այն հայերէն բառերն են՝ որ զբարբառի մէջ կը պահսին և սովորաբար նոր կազմուած ձևեր են. ինչ. ականակոյր «մութ խաւար». քաջքոս «գիւտահար». հրուկ «սապոնի կտոր» և այլն:

գ. Օտար բառեր. ասոնք զանազան լեզուներէ նոր փոխառնուած բառերն են. օր. սամսուլար, յօրդան և այլն:

Բարբառի մը ուսումնասիրութեան համար ամէնէն աւելի կարեւորը առաջին խումբն է, որովհետեւ ունենալով անոնց հնագոյն ձևերը հին հայերէնի մէջ՝ կայ հաստատուն եղբ մը ձայնաբանական օրէնքները երևան հանելու համար: Ուսումնասիրողը

նախ պէտք է կազմէ ասոնց լիակատար հաւաքածուն: Ասոր ալ միակ միջոցն է ձեռք առնել հայերէն բառարան մը և տնար իւրաքանչիւր բառին դէմ նշանակել բարբառին ձեւը, հետը նաև հոլովման ու խոնարհման եղանակը: Ուրիշ խօսքով կազմել հայերէնէ ի բարբառ բառարան մը, Հայերէն բառերէն տասնհազար հազարաւորներ բարբառներուն մէջ ջնջուած ըլլալով՝ այս աշխատութիւնը շատ սոսկալի պէտք չէ երևայ. թէև կը խոստովանինք որ այնու ամենայնիւ դժուար է ու ծանր: Սակայն ասիկա է միակ միջոցը. և ուսումնասիրողը մխրթաբուի պիտի միայն այն դիտակցութեամբ՝ որ բարբառին ձայնախօսութիւնը, ձայնաբանութիւնը և քերականութիւնը կազմելու ժամանակ պիտի արտադրէ կատարեալ գործ մը, որովհետև պիտի կարողանայ ցոյց տալ մեզի բոլոր ձայնական օրէնքները, անոնց բոլոր օրինակները և բոլոր բացառութիւնները, նոյնպէս բոլոր քերականական կանոնները, անոնց բացառութիւնները և այլն:

Բարբառագիտութեան վրայ մեր այս ընդհանուր ակնարկէն ու ծրագրէն յետոյ անցնինք մասնաւորերու մեր խօսքը ներկայ աշխատութեան վրայ:

6. Ներկայ աշխատութեանս նպատակն է հայ բարբառներու ընդհանուր դասաւորութիւնը: Բոլոր հայ բարբառներու թիւը դրած ենք 31, որոնցմէ ոմանք ունին նաև ենթաբարբառներ: Կարևոր համարած ենք նաև ամէն մէկ բարբառով ու ենթաբարբառով մէջ բերել նմոյշ մը՝ անոնց լեզուաբանական դրութիւնը գործնականօրէն ցոյց տալու համար: Այս նմոյշներէն անոնք որ իմ ձեռքովս հաւաքուած են՝ գիտական ուղղագրութեամբ են. խի անոնք որ առնուած են ուրիշ աղբիւրներէ, առհասարակ գիտական ճշտութիւն չունին: Այս մասին իւրաքանչիւրին սակ ծանօթութեամբ յիշուած է:

Իրաց այն վիճակին մէջ՝ իւր շոյն 31 բարբառներէն շատերը դեռ գիտութեան առջև անծանօթ կը մնան կամ չնչին ու աննշանակ բնագրով մը միայն յայտնի են, այսպիսի աշխատութիւն մը դեռ վաղածամ էր: Սակայն հոս ինձ օգնութեան հասն իմ սեփական աշխատութիւններու:

1892 թուականին սկսած եմ առաջին անգամ բարբառագիտական ուսումնասիրութեան՝ կազմելով նախ Պօլսոյ բարբառին համառօտ քննութիւնը: 1898-ին հրատարակեցի *Քննութիւն Աս-*

լանըէգի բարբառին հատորիկը, աշխատակցութեամբ Ասլանբէգ-
ցի ընկերով մը՝ պր. Ալէքսան Նալբանդեանի Այս գրուածքը՝
իբրև առաջին փորձ՝ ունէր իր թերութիւնները՝ վերը զծուած
ծրագրին ահսակէտով: Սակայն Բիւրակն թերթին մէջ (1900,
էջ 609—613) ունի Մուշեղ Վարդ. քննադատելով զայն՝ կը գտնէ
ծայրէ ի ծայր սխալ: Աւելորդ համարած եմ պատասխանել անոր
դատաւիտութեանց, ոչ միայն որովհետեւ գրուածքին անվայել
ոճը անտեղի կը գտնէի, այլ և անոր մէջ ձայնախօսութիւնն ու
ձայնարանութիւնը իրար խառնուէն: Բաց է-ի կամ գոց է-ի Բնչ
ըլլալը չգիտնալէն ևն կը տեսնուէր թէ լիզուաբանական հասկա-
ցողութենէ իսպառ դուրկ է: Այս առթիւ Ասլանբէգէն ստացայ
թուղթ մը՝ որ կը յայտնէր թէ խումբ մը պարոններ պատրաս-
տուած էին հրապարակու գատապարտելու քննադատու, սակայն
անոր ազդեցիկ զիրքէն վախնալով՝ ստիպուած են միայն նոյն
նամակով բաւականանալ:

Ասլանբէգի բարբառին քննութիւնէն յետոյ Վենետիկի Բագ-
մովէպ թերթին մէջ սկսայ հրատարակել Մուշաղայի բարբառին
քննութիւնը՝ որ պատրաստել էի Մուշաղացի քահանայ Տէր Կա-
րապետ Կայնայեանի աշխատակցութեամբ: Սակայն տեղի ունի-
ցած բազմաթիւ տառասխալները և արտասովորութեան բացակայու-
թիւնը պատճառ եղան հրատարակութենէս հրաժարելու և դրոժը
կլսատ թողելու:

Երրորդ քննութիւնս եղաւ Ղարաբաղի բարբառը՝ որ պատ-
րաստեցի Արժ. Խաչիկ Վրդ. Դադեանի, Շնորհ. Եսայի սարկ. Մ.
Բարսեղեանի (այժմ Զաւէն վրդ.) և Պր. Աւետիս Տէր Յարութիւն-
եանի աշխատակցութեամբ: Աշխատութիւնս կողմուած է այն
ծրագրով, որ պարզած ենք վերը:

Աստուծոյմէ գատ ունիմ բազմաթիւ ուրիշ անտիպ ուսումնա-
սիրութիւններ՝ որոնք են, Ագուլիսի, Զէյթունի, Թիֆլիսի, Խար-
բերդի, Կարնոյ, Համշէնի, Մարաղայի, Մշոյ, Նոր-Նախիջևանի,
Ողմեցոց, Պօլսոյ, Ռոտտսթոյի, Վանի և Տիգրանակերտի բարբառ-
ներուն քննութիւնը: Այլևայլ տեղիկութիւններ հաւաքած եմ ու-
րիշ շատ բարբառներու վրայ, կամ անձամբ իմ բազմաթիւ ճամ-
բորդութեանցս ժամանակ (Պօլիս, Ատափաղար, Սամսոն, Տրա-
պիզոն, Բաբերդ, Կարին, Փարիզ, Թիֆլիս, Էջմիածին, Երևան,
Դիլիջան, Շուշի, Թաւրիզ, Բազու, Բաթում, Նոր-Բայազիդ, Նոր-

Նախիջևան, Ռուսոսթո) և կամ գաղթականներու միջոցով։
 Շատոնց մտադրութիւն ունէի կազմելու հայ բարբառնի-
 րու լիակատար քարտէսը, ուր մինչև իսկ ամէն մէկ զիւլի տե-
 ղը որոշուէր բարբառական խմբին մէջ։ Ֆրանսացիք ահա նոր
 ամբողջացուցին Ֆրանսայի լիզուարանտիան աթլասի մը հրա-
 տարակութիւնը, որուն ձեռնարկած էին քանի մը տարիէ ի վեր։
 Ամբողջը կը ձևացնէ 1750 քարտէսներու ժողովածու մը, ուր ա-
 մէն մէկ բառ նշանակուած է թէ ինչ ձև տուած է ամբողջ Ֆրան-
 սայի զանազան կողմերը։ Այս տեսակ խոշոր ձեռնարկութիւններ
 մինք մեր երազին մէջ ալ չպիտի տեսնենք։ Բայց լիզուարանա-
 կան պարզ քարտէս մը կարելի էր կազմել։

Այս նպատակով 1907 թուի յունիսին սկսայ ճամբորդու-
 թեան։ Նոյն ժամանակ այցելիցի Նոր-Բայազիտ դաւառին 31
 հայ գիւղերը, բացի քաղաքէն՝ ուր տարի մը ֆեաքի։ Որոշեցի
 ամէն մէկ գիւղի գիրքը բարբառագիտական դասաւորութեան մէջ
 և ամէն մէկ գիւղէն աւելի նմոյշ մը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք
 գործիս մէջ։ Նոյն ճամբորդութեանց շարքը շարունակել և լրա-
 ցնել մտադիր եմ յաջորդ տարիներս, որչափ կիսանքս ու կարո-
 ղութիւնս կը ներկն։

Ահա այս ուսումնասիրութիւններն եղան՝ որ ինձ թոյլ տը-
 ռին կազմելու ներկայ հատորս, որուն նպատակը, ինչպէս ըսինք
 վերը, հայ բարբառներու դասաւորութիւնն է, անոնց բռնած տա-
 րածութիւնը, սահմանները, ընդհանուր յատկութիւնները, ձայ-
 նախօտութեան, ձայնաւրանութեան և ձևախօսութեան համառօտ
 ուրուագիծը և այն յատկանշական գծերը՝ որով բարբառ մը կը
 տարբերի միւս բարբառներէն։ Գրուածքիս կցուած է հայ լիզ-
 ուարանական քարտէս մը, հոս նշանակուած են մի միայն այն
 քաղաքները կամ գիւղերը՝ ուր հայեր կան, և առանձին գոյնի-
 րով ու սահմանագծերով որոշուած է անոնց խօսած լիզուն ու
 բարբառը։ Կը խոստովանինք թէ շատ պակասներ կան լրացնե-
 լու, շատ անորոշ կիտեր կան ճշտելու և շատ սխալներ կան ուղ-
 զիւու։ Մեր գիրքը ամէնէն առաջ պիտի ցուցնէ թէ որ մասերը
 կարօտ են ուսումնասիրութեան և թէ ուր պէտք է ուղղել բա-
 նահաւաքներու ուշադրութիւնը։ Ապագայէն կ'սպասենք գործիս
 լրացումն ու կատարելութիւնը։

Դիւն 7. Բռն աշխատութեան անցնելէ առաջ կարեւոր կը համա-

ըիմ այս ներածութեան մէջ բացատրել այն տարբերութիւնները, որոնցմով նոր հայերէնը կը զանազանի հին հայերէնէն. Որովհետեւ այս տարբերութիւնները հասարակաց են գրեթէ մեր բոլոր բարբառներուն, ուստի այս կերպով խնայած պիտի ըլլանք մեր աշխատութիւնը, և պարտաւոր չպիտի ըլլանք ամէն անգամ կրկնել նոյնը՝ իւրաքանչիւր բարբառի քննութեան ժամանակ:

Նոր հայերէնը հին հայերէնէն զանազանող տարբերութիւնները կը բաժնուին չորս տեսակի. 1) Չայնական տարբերութիւններ. 2) Բառական տարբերութիւններ. 3) Չեւախօսական տարբերութիւններ և 4) Համաձայնական տարբերութիւններ:

Ա. ՉԱՅՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հին հայերէնը կը պարունակէր հետեւեալ 46 ձայները.

7 ձայնաւոր. ա, ե, է, ը, ի, ո, ու.

9 երկբարբառ. այ, աւ, եւ, եւ, եայ, եաւ, իւ, ոյ, ուա.

30 բաղաձայն. ք, պ, փ,

ղ, տ, թ

զ, կ, ք

ծ, ծ, ց

ջ, ճ, չ

յ, ը, ռ, լ, ղ, լ, վ, մ, ն

զ, ժ, ս, շ

խ, հ

Այս ձայնական դրութեան մէջ նոր հայերէնը մոցուցած է հետեւեալ փոփոխութիւնները.

1. Հին հայերէնը գիտէր զանազանել ե և է ձայները, որոնց տարբերութիւնը սակայն մեզ յայտնի չէ. նոր հայերէնը այս երկու ձայներէն մէկը ջնջած է, այնպէս որ բաղաձայն բարբառներու, ինչպէս և գրական լեզուին մէջ այս երկու ձայնները վերածուած են մէկի, որ կը նշանակենք է. Բարբառներէն ոմանք (ինչ. Կարին, Մուշ, Վան, Սուշավա և այլն) շեշտեալ վանկին մէջ կը զանազանեն երկու տեսակ է. գրաբարի է ձայնը կը պահեն է, իսկ ե ձայնին կուտան երկբարբառային ե հնչիւնը: Միւս ոչ շեշտեալ վանկերուն մէջ գրաբարի թէ ե և թէ է ձայնները հաւասարապէս կը հնչուին է: Երկու գրական լեզուներն ալ (ուրիշ բանի մը բարբառներու նման) գիտեն զանազանել բառասկզբի ե և է ձայնները, ուր ե կը հնչուի յէ, իսկ է կը հնչուի է:

2. Ձայնաւորներու շարքին մէջ նոր բարբառները աւելցուցած են բանի մը նոր ձայնիր, որոնց գլխաւորներն են *ո*, *էօ*, *իւ*. գրական լեզուն ընդունած չէ *ասոնք*. բայց *էօ*, *իւ* ձայնները կը գործածուին յաճախ օտար բառերու կամ անուններու մէջ. ինչ. *ժէօն թիւրք*, *էօժէն Սիւ*. *ո* բնու չի գործածուիր գրական լեզուն մէջ:

3. Նոր հայերէնը առ հասարակ երկրարբաններ չ'ընդունիր. այնպէս որ գրաբարի երկրարբանային հարուստ գրութիւնը ամբողջապէս կազմալուծուելով՝ առաջ եկած են անոնցմէ պարզ ձայնաւորներ կամ ձայնաւոր + բաղաձայն խումբեր. Բանի մը բարբառներ կան միայն՝ որոնք նոր երկրարբաններ ստեղծած են. Գրական լեզուն առհասարակ երկրարբաններուն հին գրութիւնն ձեռն պահած է, բայց անոնց տուած է այնպիսի արտասանութիւն մը՝ որ երբեմն գրաբարին կը համապատասխանէ, երբեմն ներկայ բարբառներուն և երբեմն ալ ոչ մէկին և ոչ միւսին: Ահա ասոնց ձևափոխութեան համառոտ պատկերը.

գրաբար	բարբառներ	գրակ. լեզու
այ	ա, է	այ
աւ	օ, էօ	օ
ծա	է, ի	յա
եւ	էվ, իվ	էվ
եայ	—	յա
եաւ	էվ, իվ	էվ
իւ	ու, իւ	իւ, յու, յիւ
ոյ	ու, իւ	ոյ
ուա	վա	վա

4. Դրաբարի աւ երկրարբանը վերածուելով *օ*, ներկայ լեզունին մէջ յառաջ եկած է երկու տեսակ *օ*. (1. *օ* < գրբ. *ո* և 2. *օ* < գրբ. *աւ*). Բարբառներէն անոնք՝ որ *ե* և *է* զանազանութիւնը գիտեն, հոս ալ ստեղծած են երկրարբանային ձայն մը՝ *ո* (կարգաւ *ուօ*) և շեշտեալ վանկի մէջ կը զանազանեն գրբ. *ո* > *ո*, իսկ գրբ. *աւ* > *օ*: Դրանք լեզուն այս զանազանութիւնը չի գիտիր. իրեն համար *ո* և *օ* նոյն հնչիւնն ունին և երկրարբանային *ո* հընչումը գրական լեզունին մէջ գործ չունի: Դրանք կը զանազանէ միայն բառասկզբի *ո* և *օ* (ճիշտ ինչպէս *ե* և *է*), որոնցմէ առաջինը կը հնչէ վօ, երկրորդը *օ*:

5. Հին հայերէնը կը ճանչնար երեք աստիճանի պայթուցիկ բաղաձայններ (թրթռուն, խու և թաւ)։ Թաւ բաղաձայններու խումբը գրեթէ ամէն տեղ անփոփոխ պահուած է. սակայն թրթռուն և խու բաղաձայններու խումբը բազմաթիւ բարբառներու մէջ իրենց դերերը փոխած կամ փոխանակած են։ Մանրամասնութիւնները պիտի տեսնենք գործիս ընթացքին մէջ՝ իւրաքանչիւր բարբառի վրայ խօսուած ժամանակ։ Բարբառներէն քանի մը հատը կը ներկայացնեն պայթուցիկներու բոլորովին նոր խումբ մը, որ կրնանք կոչել շնչաւոր թրթռուն բաղաձայններ. ասոնք են ք', գ', դ', մ', ջ', որոնք եւրոպական այբուբենով կը նշանակուին bh, gh, dh և այլն, և կը ծագին զրաբարի ք, գ, դ, մ, ջ ձայներէն։ Արեւելեան գրական լիզուն առհասարակ պահած է բաղաձայններու հին հնչումը, բայց արեւմտեան գրականը թրթռուն պայթուցիկները վերածած է թաւի, իսկ խուիւրը վերածած է թրթռունի։ Հմտ. իմ ձայնախօսական տախտակներս Les explosives de l'ancien arménien, Paris 1899.

6. Միւս բաղաձայններուն մէջ ամէնէն աւելի փոփոխութիւն կրած են յ և ղ, որոնց հնչումը բոլորովին փոխուած է. յ՝ որ հնապէս ամէն տեղ y ձայնն ունէր, բաւին սկիզբը՝ գրեթէ բոլոր բարբառներու մէջ ալ ինկած է, ումանց մէջ դարձած է յ, իսկ գրական լիզուն մէջ վերածուած է հ. ղ՝ որ հնապէս տեսակ մը հաստ լ էր, թէ գրականին և թէ բոլոր բարբառներուն մէջ՝ աւանց բացառութեան ստացած է ծանօթ կոկորդային հնչումը։

7. Հին հայերէնին անծանօթ էր ֆ ձայնը. նոր բարբառները ստեղծած են այս ձայնը կամ օտար բառերու փոխառութեամբ և կամ բնիկ հայ ձայնաշրջութեամբ։ Գրական լիզուն կը գործածէ միմիայն օտար բառերու տառադարձութեան մէջ.

8. Մեր բարբառներէն շատերուն մէջ, յատկապէս անոնց՝ որ ծանօթ են արեւմտեան ճիւղ անունով, բազմաձայնէ բառի մը աւ ձայնը՝ եթէ առաջին կամ վերջին վանկին մէջ չէ, կ'իյնայ։ Այս ձայնափոխութիւնը շատ պարզ կերպով կ'երևայ բառերու հոլովման մէջ. օր. բերան, կ'ըլլայ սեռ. բերնի, բաց. բերնէ, գործ. բերնով. — քաղաք՝ կ'ըլլայ սեռ. քաղքի, բաց. քաղքէ, գործ. քաղքով։ Այսպէս են նաև հատնիլ < հատանիլ, հարսնիք < հարսանիք են։ Այս առթիւ կը պատահի շատ անգամ որ երկու բա-

դաճայններ իրար պատահին և ասով նոր ձայնափոխութիւններ յառաջ գան. ինչ. անցանիւ > անցնիւ > ամնիւ, ճանաչել > ճանչնալ > ճաշնալ, * կոճակել > կոճկել > կոժկէլ և այլն:

9. Քանի մը բառեր կը ցուցնեն ը ձայնի տեղափոխութիւն մը՝ որ հասարակաց է բոլոր բարբառներուն. այսպէս են կարմունջ, կարպետ գրաբարի կամուրջ, կապերտ բառերուն դէմ. հմտ. նաև Ղրբ. փիրփէտ, Վն. սէրսուփ «մաքուր» փխ. փիփերդ և * սնսուրք ձևերուն: Այս օրէնքին վրայ տես M. Grammont, Mel. ling. F. de Saussure, էջ 241 և ջ:

10. Շատ տեղ՝ բառի մը վերջին վանկին մէջ՝ բաղաձայնէ առաջ և ձայնաւորէ անմիջապէս յետոյ կը գտնենք ն ռնգակաւոր յաւելում. ինչ. մենք < մեք, կանանչ < կանաչ, կարմունջ < կամուրջ, ճանանչ < ճանաչ, անոնք < * անոք = նորա: Առոնց մէջ ն ձայնին յաւելումը նախաժանկի ռնգակաւորն (մ, ն) ազդեցութեամբ է: Բայերուն անկատար և կատարեալ յորն. առաջին դէմքին մէջ՝ նոյն յաւելումը ներկային նմանողութեամբ է. ինչ. կ'ուտենք, կ'ուտէինք, կերանք, իսկ քինթ < քիթ և նման բառերու մէջ ն ձայնին յաւելումը անծանօթ ձայնական օրէնքի մը արդիւնք է:

11. Գրբ. ասել և անել բայերուն դէմ նոր բարբառներուն մէջ սովորաբար կը գտնենք ասել, անել (արեւելեան ճիւղ), ըսել, ընել (արեմտեան ճիւղ). և այս ձևով ալ անցած են գրական լեզուին:

Բ. ԲԱՌԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոր լեզուի բառարանը շատ փոխուած է. հին հայերէնի պատկանող բառերէն ամենամեծ մաս մը ջնջուած է նոր բարբառներուն մէջ, կամ կը ներկայանայ նոր նշանակութեամբ: Այս վերջիններուն հաւաքումն ու քննութիւնը շատ հետաքրքիր պիտի ըլլար նշանակութեանց զարգացման պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար: Նոր բարբառները հնարած են նաև բազմաթիւ բառեր, որոնք ծանօթ են զաւառուկան բառեր անունով և դոյութիւն չունին զրաբանի մէջ: Իմ ընդարձակ Գաւառական բառարանիս մէջ (անտիպ) այս բառերուն թիւը 30,000 է: Երկու գրական լեզուները ստեղծած են բազմաթիւ նոր բառեր, որ նոյնպէս չկան զրաբարի մէջ. ինչ. շոգենաւ, հեռախօս ևն: Ասոնց ալ լրակատար հաւաքածոն կը պակսի դեռ:

Այն բառերը՝ որոնք հասարակաց են թէ դրաբարին և թէ նոր բարբառներուն, շատ անգամ կրած են անյայտի ձայնափոխութիւններ՝ որ դիւրին չէ սովորական ձայնական օրէնքներով բացատրել: Շատ տեղ կը պատահինք անյայտի այլափոխեալ բառերու՝ որ անոնց նախնական ձեւ ճանչնալ բաւական դժուար է. օր. Մոկաց գաւառականով խա՛ փխ. հետ (ընդ, միասին). Ձէյ-թունի բարբառով քայլո՞ք՝ փխ. գրբ. պառաւ. Համէնի բարբառով օնլուլք՝ փխ. գրբ. անանուխ: Այսպիսի բառերու թիւը շատ խոշոր չէ:

Մեր բարբառներն ունին նաև բազմաթիւ օտար բառեր՝ որոնք փոխ առնուած են դրացի լեզուներէ. այս փոխառութեանց որակն ու քանակը կը զանազանի փոխառու բարբառներու դիրքին համեմատ: Փոխառու լեզուներու մէջ առաջին տեղը կը բռնէ թուրքերէնը՝ որ իր զանազան ճիւղերով (օսմանիէն, Ատրպատականի թուրքիէն, թաթարիէն) անագին ազդեցութիւն գործած է մեր բոլոր բարբառներուն վրայ՝ առանց բացառութեան: Թուրքիէնէ փոխառեալ բառերուն թիւը Պօլսի բարբառին մէջ 4200 է. բուն Հայաստանի բարբառները այս թուին մօտաւորապէս կէսը միայն ունին (տես Աճառեան, Թուրքիէնէ փոխառեալ բառերը հայերէնի մէջ, Մոսկուա—Վլրշատ. 1902):

Թուրքիէնէ յետոյ կուգան քիւրտերէնը, վրացիէնը, ռուսիէնը և իտալերէնը:

Քիւրտերէնէ փոխառեալ բառերը՝ որոնց թիւը դեռ անյայտ է, կը գտնուին Մուշի, Վանի և Տիգրոնափերտի բարբառներուն մէջ: Վրացիէնէ փոխառեալ բառերը կը գտնուին Թիֆլիսի և Արդուինի բարբառներուն մէջ: Ռուսիէնէ փոխառեալ բառերը՝ որոնց թիւը 600 է իմ հաւաքածոյիս մէջ (անտիպ), կը գտնուին բոլոր ռուսահայ բարբառներու մէջ. Նոր-Նախիջևանի բարբառին մէջ ասոնք հազարներու կը հասնին: Իտալերէնէ փոխառեալ բառերը կը գտնուին միայն Պօլսի բարբառին մէջ, երբեմն ալ շրջակայ տեղերը: Կան նաև ռումաներէնէ, լեհերէնէ և հունգարերէնէ փոխառեալ բառեր, որոնք կը գտնուին միայն Աւստրօ-Հունգարիոյ բարբառին մէջ:

Գրական լեզուն այս բառական տարբերութիւններէն և ոչ մէկը կ'ընդունի. հին հայերէնի ուղղագրութիւնը դրեթէ ամէն տեղ վերականգնուած է (կան հազուագիւտ բացառութիւններ):

ինչ. ալ, էլ փոխ. այլ). Գաւառական բառերը առհասարակ ուսման լեզուին մէջ մնացած են և նորերս միայն փափաք կայ գրական լեզուին մէջ մտցնելու: Օտար բառերը սկզբունքով մերժուած են մեր երկու գրական լեզուներուն մէջ. միայն արեւելեան հայերէնն է՝ որ հարողական գիտական փոխառութեանց վրայ աւելի թոյլտու հայեացք մը ունի*):

Այսպէս ուրեմն կրնանք ըսել թէ հին հայերէնի և նոր գրական լեզուներուն մէջ բառական տարբերութիւն չկայ. մեր բառարանը բոլորովին գրաբար է և շատ կը տարբերի բուն ժողովրդի խօսակցական լեզուէն: Ասոր համար է որ հասարակ ժողովուրդը մեր գրական լեզուն կը կոչէ գրաբար:

Գ. ՁԵՒԱՆՕՍՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թէ բարբառներուն և թէ գրական լեզուներուն մէջ ձևախօսական տարբերութիւնները շատ խոշոր են: Այս տարբերութեանց նպատակն է լեզուի պարզութիւնը, հանդիսութեան օրէնքով լեզուի ամէնէն սովորական ու կանոնաւոր ձևերը ընդհանրացած և երկրորդական կանոններն ու բացառութիւնները ջնջուած են:

1. Գրաբարի հոլովումը՝ որուն ծայրայիղ խառնակութիւնը մեծամեծ գիտաբանութեանց պատճառ կը դառնար, աշխարհաբարի մէջ վերածուած է կատարեալ պարզութեան. հին հայերէնի բազմաթիւ բուններէն միայն մէկն է պահուած. եղակի սեռականտրականը կ'առնէ ի և բացառականը կ'առնէ է. (ասոնք յատուկ էին գրաբարի ի և ա բուններուն). գործիականը կ'առնէ ու՛ որ յատուկ էր գրաբարի ո բունին: Յոգնակին բոլորովին նոր կազմութիւն ունի. մինչդեռ հին հայերէնը իր յոգնակի հոլովները կը կազմէ ք, ց, ս մասնիկներով, որոնք ըստ բունի և ըստ հոլովման կը փոփոխուին, ընդհակառակը նոր հայերէնը ունի երկու նոր յոգնակերտ մասնիկ՝ որոնք ամէն պարագայի մէջ ալ անփոփոխ կը մնան. այն է՝ նը՝ միավանկ բառերու համար և ննը՝ բազմավանկ բառերու համար. (այս ձևերու բացատրութեան համար տես Karst, H'st. Gram. d. Kilik. arm. էջ 169 և յջ. Peder-

*) Տէր-Ղազարեան, Հանրամատչելի բառարան օտարազգի բառերի, Թիֆլիս 1908, հաւաքած է այս ուսումնական փոխառութիւնները. անոնց թիւը յիշեալ աշխատութեան մէջ 1500 է:

sen, KZ 39,465 և յջ.) Եզակիին հոլովական մասնիկները պարզապէս կը կցուին յիշեալ յոգնակերտ մասնիկներուն վրայ, առանց նոր ձևափոխութեանց. միայն սեռ-տը. հոլովածին է՝ որ յոգնակիին մէջ կ'աւնէ՝ ու մասնիկը՝ որ եզակիին մէջ շատ քիչ բառերու միայն յատուկ է:

Ահա այս է հոլովման եղանակը նոր բարբառներէն մեծադոյն մասին և արեւմտեան գրական լեզուին մէջ: Քանի մը ուրիշ բարբառներու և արեւելեան գրականին մէջ կան փոքրիկ տարբերութիւններ. առանց մէջ բացառականը կը կազմուի նոր մասնիկով մը (-ից), յոգնակի սեռ-տը. հոլովը կը կազմուի եզակիին նման՝ ի մասնիկով և հետեալար աւելի հանդիսութեամբ (analogie) քան նախորդներուն մէջ:

Պէտք է աւելցնել նաև թէ ի, յ, զ նախդիրները՝ որոնք կը կցուէին զրարարի զանազան հոլովներուն (հայցական, բացառական, ներգոյական, նախդրի հայցական, պատմական և պարտական), ջնջուած են նոր լեզուին մէջ: Քանի մը բարբառներ և արեւելեան գրական լեզուն ներգոյականը կը կազմեն -ում մասնիկով:

Ահաւասիկ երկու գրական լեզուներու հոլովման համեմատական տախտակը.

Արեւմտեան լեզու		Արեւելեան լեզու	
Եզ.	Յգ.	Եզ.	Յգ.
Ո.	—	-եր -ներ	—
Ս. Տ.	-ի	-երու -ներու	-ի
Հ.	(ուղղականին օլէս)	(ուղղ. կամ տրակ.)	
Բ.	-է	-երէ -ներէ	-ից -երից -ներից
Գ.	-ով	-երով -ներով	-ով -երով -ներով
Ն.	(չունի)	-ում	-երում -ներում

2. Հին հայերէնը ունէր Ն որոշիչ յօդը, բայց ասիկա ընդհանուր և կանոնաւոր գործածութիւն մը չունէր. ձայնական բերելը թիւնը նոր լեզուին մէջ յառաջ բերաւ հրկու ձև, մէկը Ն՝ որ յատկացուեցաւ ձայնաւորայանք բառերուն, և միւսը ը՝ որ յատկացուեցաւ բաղաձայնայանք բառերուն: Ասկէ զատ ստիպուեցաւ յօդի ընդհանուր և կատարեալ գործածութիւն, ճիշտ այն ձևով՝ ինչպէս են նոր եւրոպական լեզուները (ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն և այլն):

3. Հին հայերէնի գերանուններէն քանի մը հատը կորսուած է նոր լեզուին մէջ. միւսները պահած են իրենց հին ձեւը. սակայն՝ բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները՝ հեռանալով իրենց նախկին վիճակէն, կը կազմուին գոյականներու ոճով և -է, -ից, -ով, -ում՝ մասնիկներով, որոնք հոս ոչ թէ ուղղականին, այլ տրականին վրայ կ'աւելցուին:

4. Բոլոր նախադրութիւնները դարձած են յետադրութիւն. ոչ մէկ նախդիր գոյութիւն ունի նոր լեզուին մէջ:

5. Բայի խոնարհման կրած ձևափոխութիւնը շատ աւելի մեծ է. նախ և առաջ ջնջուած է չորրորդ լծորդութիւնը (-ում) և նոր հայերէնը կը ճանչնայ միայն երեք լծորդութիւն: Հին հայերէնի վեց բայական ձևերէն (ներկայ, անկատար, կատարեալ, ապառնի, հրամայական և ստորադասական) միայն կատարեալը և հրամայականը կը պահեն իրենց հին կազմութիւնը: Ներկան ու անկատարը ստացած են երեք նոր կազմութիւն, որոնց վրայ պիտի խօսինք քիչ յետոյ: Ապառնին բաղադրեալ ձև ունի և կը կազմուի նոյնպէս երեք նոր ձևով՝ զանազան բարբառներու մէջ. կը մասնիկով, պիտի մասնիկով և կամ ապառնի գերբայի և էական բայի յարադրութեամբ: Հին հայերէնի սահմանական ներկան դարձած է ստորադասական ներկայ:

Գրաբարի մէջ շատ խառնակ էր կրատորականի կազմութիւնը, ուր երբեմն ալ հասարակ բայեր ստեղծուելով՝ իմաստի շփոթութիւն կը յառաջանար: Նոր հայերէնը այս բարդութեան տեղ հնարեց շատ հասարակ ձև մը - ուիլ, որով բալոր կրատորականները մէկ լծորդութեան տակ մտան:

Հին հայերէնի բացասականը չափազանց պարզ կազմութիւն ունի. և պէտք էր կարծիլ թէ դո՛ւնէ ասիկայ գերծ կը մնայ ընդհանուր կերպարանափոխութենէն: Բայց որովհետեւ բայիլու խոնարհումը ամբողջապէս ձևափոխուած էր, ուստի բնական է որ բացասականն ալ պիտի հետեւէր այս վերջին ձևափոխութեան:

Անցողականի մասնիկը (-եցուցանել) իր շատ երկարութեան պատճառաւ կը ճատուած է և դարձած է ցննել, ցուցնել և այլն:

Աւելցնենք նաև թէ նոր հայերէնը ստեղծած է շատ մը նոր բարդ ժամանակներ, որոնք հին լեզուին մէջ գոյութիւն չունին:

Դ. ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Նոր հայերէնի բարբառները համաձայնութեան կողմէ մեծապէս կը տարբերին հին հայերէնէն: Գրական լեզուն՝ որ ուրիշ պարագաներու մէջ շատ բան վերականգնած է հինին համեմատ, այս պարագային լիովին կը հետևի բարբառներուն, որոնցմէ հազիւ կրբեմն կը շեղի, այս ալ գրական բարձր սեռերու մէջ:

1. Հին հայերէնը սովորաբար բայը խօսքին սկիզբը կամ խնդիրներէն առաջ կը դնէ. նոր հայերէնը ընդհակառակը կ'աշխատի զայն ամէնէն վերջը ձգել: Օր. Եմուտ նոյ եւ որդիք նորա ի տապանն—նոյ եւ անոր որդիները տապան մտան: Զի՞նչ արարից վասն որդայ իմոյ—Տղուս համար ի՞նչ ընեմ: Լո՛ւր, որդեակ, իրատու հօր քո—Տղաս, հօրդ իրատը մտիկ ըրէ:

2. Հին հայերէնը յատկացուցիչը յետոյ, յատկացեալը առաջ կը դնէ. նոր հայերէնը ճիշտ հակառակը յատկացուցիչը առաջ և յատկացեալը յետոյ կը դնէ: Օր. Զեղբայրն Յովնանու—Օրհնէսին ախըարը:

3. Ածականները հին հայերէնի մէջ կրնան գոյականէն թէ առաջ գրուիլ և թէ յետոյ. յետոյ գրուելով կը համաձայնին գոյականին հետ թէ թուով և թէ հոլովով. առաջ գրուելով սովորաբար տնհամաձայն կը մնան: Որովհետեւ վերջինը պարզագոյն ձև մ'է, ուստի նոր հայերէնը իր ածականները գոյականներէն միշտ առաջ կը դնէ:

4. Տուցական և ստացական ածականները հակառակ նախորդին՝ սովորաբար գոյականէն վերջը կը գրուին և կը համաձայնին: Նոր հայերէնի մէջ ճիշտ հակառակը՝ գոյականէն առաջ կը գրուին և չեն համաձայնիր: Օր. Տուն իմ—իմ տունս. Այրս այս—այս մարդը. Հօր իմում—իմ հօրս:

5. Նախադրութիւնները հին հայերէնի մէջ գոյականէն անպատճառ առաջ կը գրուին. նոր հայերէնին մէջ անպատճառ վերջը կը գրուին. ասով նոր լեզուին մէջ նախադրութիւն բառը իմաստ չունի, որովհետեւ յետադրութիւն կայ միայն: Օր. Առաջի հօր իմոյ—հօրս առջեւ: Ընդ սեղանով քով—սեղանիդ տակը:

Այս տարբերութիւնները առանձին առանձին առեւելով՝ գուցէ այնչափ ծանր չթուին մեզի. բայց երբ նկատենք անոնց ամբողջութիւնը և աշխարհաբար նախադասութեան մը շարադասու-

թիւնը համեմատենք գրաբարի հետ, զարմացած պիտի մնանք այն հսկայ տարբերութեան վրայ՝ որ երկու լեզուները իրարմէ կը բաժնէ:

Եւ իրօք մինչդեռ հին հայերէնը՝ ազատ շարադասութեան մէջ ընդունելով հանդերձ հին հնդեւրոպական լեզուներու շարադասութիւնը, վերլուծական շարադասութեան մէջ լիովին կը հետևի նոր եւրոպական լեզուներու, օր. ֆրանսերէնի շարադասութեան, ընդհակառակը նոր հայերէնը զուրկ է շարադասութեան այս ազատութենէն և իր բառերու հաստատուն շարքը կը դնէ ճիշտ թուրքերէն շարադասութեան ձևով և հակառակ եւրոպականին:

Ահաւասիկ երկու նախադասութիւն հին և նոր հայերէնով՝ համեմատուած ֆրանսերէնի և թուրքերէնի հետ.

1. Դրար. Տեսի զթռչունն որ երգէր ի վերայ ծառոյն.

Ֆրանս. J'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre.

Աշխ. Ծառին վրայ երգող թռչունը տեսայ.

Թրք. Աղաջըն իւթիւնդէ էօթէօն քուշու գէօրդիւմ:

2. Դրար. Թերթք գրոց Լեոնի՝ որդւոյ դրացւոյ իմոյ.

Ֆրանս. Les feuilles des livres de Léon fils de mon voisin.

Աշխ. Դրացիիս տղուն Լեոնին գրքերուն թերթերը.

Թրք. Գօնշումուն օղլու Լէվօնըն քիթաբլարընըն յափրաբլարը:

Ամէն ինչ կը կատարուի ճիշտ այնպէս, որ կարծես թէ նոր հայերէնի շարադասութիւնը թուրքերէնի վրայ կաղապարուած է: Այս հետաքննելի խնդրի մասին տես Pedersen, KZ 32,472,

Հրաշեայ Աճառեան.

